

ग्रन्थाङ्कः ८५

सत्प्रेरणानाटकम्

प्रणेता

डा० इच्छाराम द्विवेदी 'प्रणवः'

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

‘सत्प्रेरणानाटकम्’ (संस्कृतनाटकम् हिन्दिनुवादसहितम्)

प्रणेता	:	द्विवेदी डा० इच्छाराम ‘प्रणव’
प्रकाशिका	:	देववाणी-परिषद्, दिल्ली आर ६ वाणी-विहार, नयी दिल्ली-११००५९
मुद्रक	:	देववाणी प्रिण्टर्स, नयी दिल्ली-११००५९
©	:	लेखकः
प्रकाशनवर्षम्	:	१९९५
संस्करणम्	:	प्रथमम्
मूल्यम्	:	Rs. 100.00

SATPRERANA-NATAKAM

(Sanskrit Drama with Hindi Translation)

Author	:	Drivedi, Dr. Ichchha Ram 'Pranava'
Publisher	:	Devavani Parishad, R-6, Vani Vihar, New Delhi-110059
Printer	:	Dev Vani Printers, New Delhi-110059
Edition	:	First 1995
Price	:	Rs. 100.00

प्रास्ताविकम्

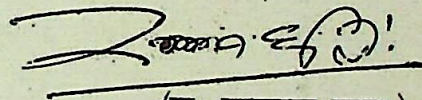
‘देववाणी-परिषद्-दिल्ली’-संस्थाया उद्देश्येषु सद्ग्रन्थरूप-
प्रकाशनमप्यन्यतममस्ति । तदनुसारं परिषदाद्यावधि चतुरशीतिसंख्याका (८४)
ग्रन्थाः प्रकाशिताः । पञ्चाशीतितम (८५)-ग्रन्थरूपेण डा० इच्छाराम द्विवेदी
‘प्रणव’-कवेः ‘सत्प्रेरणानाटकम्’ प्रकाश्यते । अस्य नाटकस्य विषये समीक्षात्मको
लेखो प्रारम्भे दीयते । ग्रन्थकर्तुर्भूमिका ‘अस्ति किञ्चिद् वाचिकम्’ इति शीर्षकेण
दीयते । इयं भूमिकाऽनेन २०५० तमे वैक्रमाब्दे लिखितासीत् । अस्य नाटकस्य
हिन्दुधनुवादोऽपि नाटकप्रणेत्रा विहितः । सोऽपि संस्कृतमूलपाठमनुदीयते ।

नाटकमिदं प्रथमतः ‘अर्वाचीनसंस्कृत’स्य षोडशवर्षीये प्रथमे द्वितीये
चांके (१९९४ ई०) प्रकाशितं जातम् । इदानीञ्च स्वतन्त्रपुस्तकरूपेण प्रकाश्यते ।

ग्रन्थपठनात्पूर्वं पाठकाः काश्चन त्रुटीः अवश्यं संशोधयन्तु । अग्रे
प्रथममशुद्धं रूपं तदनु शुद्धं रूपं, ततः पृष्ठसंख्या तदनन्तरञ्च पंक्तिसंख्या
दीयन्ते-श्रेयः प्रेयधरा / श्रेयोमूर्तिधरा / क / ५, चन्दनता / चन्दनलता
/ ६ / ८, प्रतिगृह्णतु / प्रतिगृहातु / २६ / १६, जडैर्वर्णैर्युक्ता
सितमसियुता / जडैर्वर्णैर्युक्ताऽसितमसियुता / ३३ / १०, ४४ तमे पृष्ठे ११ तम
पंक्तेरादौ ‘वत्सो’ इति पठनीयम् । यद्यन्याः काश्चन त्रुटयः स्युस्तादा ता अपि
संशोधनीयाः । त्रुटीनां कृते पाठकान् क्षमां याचामह एव ।

कृतिरिमं कवेश्चतुस्त्रिंशत्तमे जन्मदिवसे प्रकाश्यते । प्रणवकवये भूयो
भूयोऽभिनन्दनानि व्याहरामि ।

विदुषामाश्रवः

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

आर ६, वाणी-बिहारः,

नयी दिल्ली-११००५९

१५.११.१९९५

महासचिवः

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

लेखक-परिचयः

नाम	-	डा० इच्छाराम द्विवेदी "प्रणवः"
पिता	-	आचार्य श्री लाल बिहारी द्विवेदी
जन्म	-	१५ नवम्बर १९६१ ई०, इकनौरग्रामः जि० इटावा (उ० प्र०)
शिक्षा	-	आचार्यः (स्वर्णपदकसहितः) एम० ए०, पीएच० डी०
साम्प्रतिकी वृत्तिः	-	अध्यक्षः, पुराणेतिहासविभागः, श्री एकरसानन्द संस्कृत महाविद्यालयः, मैनपुरी (उ० प्र०)
प्रकाशिताः कृतयः	-	१. दूतप्रतिवचनम् (दूतकाव्यम्) २. मित्रदूतम् (दूतकाव्यम्) ३. संस्कृतवाङ्मये नलचरितम् (समीक्षा) ४. गीतमन्दाकिनी (गीतसंकलनम्) ५. सत्प्रेरणानाटकम् (नाटकम्) ६. एकादशी (कथासंकलनम्)
अप्रकाशिताः कृतयः	-	१. वामनचरितम् (महाकाव्यम्) २. प्रणवभागवतम् (खण्डकाव्यम्) ३. समुज्ज्वला (गीतसंकलनम्) ४. वोढा (उपन्यासः) ५. तन्त्रभागवतम् (अनुशीलनम्) ६. लघ्वी (लघुकथासंग्रहः) ७. हा हा! (व्यंग्यकथासंकलनम्) ८. प्रश्नचिह्नम् (गीतसंकलनम्)
हिन्दीरचनाः	-	१. ओ महाकवि (गीतसंकलन) २. प्रेरणा के रंग (गीतसंकलन)
सम्पादनम्	-	१. 'सुरभारती' संस्कृतशोधपत्रिकायाः (१९८८ तः)
विविधा	-	आकाशवाणी-दूरदर्शनतोऽनेका रचनाः प्रसारिताः । हिन्दी-संस्कृतयोर्लब्धप्रतिष्ठो रचनाकारः । श्रीमद्भागवतस्य विख्यातः प्रवचनकर्ता ।
आवासः	-	'श्वेतद्वीपम्' १६७/१२ पंजाबी कालोनी, मैनपुरी-२०५००१

‘प्रणव’कवेः सत्प्रेरणानाटकस्य समीक्षणम्

“प्रणव” कवे डॉ. इच्छारामद्विवेदस्य कर्तृत्वेन साम्प्रतिकाः संस्कृतविद्वांसः सहृदयाश्च सुतरां परिचिताः सन्ति । अस्य दूतप्रतिवचनम्, मित्रदूतम्, गीत-मन्दाकिनी, संस्कृतवाङ्मये नलचरितमित्येतेषां ग्रन्थानां किञ्च दूर्वाचीनसंस्कृतसूर्योदयादि-संस्कृतपत्रिकासु प्रकाशितानां रचनानां माध्यमेन पाठकाः कवे रचनासंसारं प्रत्यक्षीकर्तुमवसरं लभन्ते । अस्य गीतेषु भावसौन्दर्यं नादसौन्दर्यञ्च मैत्रीं कुर्वाणे दृश्येते । तत्र विजृम्भमाणा युगचेतना गीतान्येतानि वैशिष्ट्येन पुष्पाति । अस्य खण्डकाव्यद्वयं मित्रदूतं दूतप्रतिवचनञ्च एकतः सहृदयानां चेतासि रञ्जयति, अपरतश्च तदवलम्ब्य शोधकर्तारो विश्वविद्यालयस्तरीयं शोधमनुतिष्ठन्ति । गीतकर्तुः प्रबन्धकर्तुश्च “प्रणव”कवेः सद्यःप्रकाशितं “सत्प्रेरणानाटक” मवलम्ब्य मयातियंक्षेपेणार्वाचीनसंस्कृतस्य षोडशवर्षीयि प्रथमेऽङ्के किञ्चिल्लिखितमासीत् । तस्यैवोपवृंहणमत्र क्रियते ।

नाटकस्य वस्तु

सत्प्रेरणानाटकस्य वस्तु इतिहासग्रन्थेषु, पुराणेषु, समाचारपत्रेषु, लोकगीतेष्वथवा लोकवृत्तेषु यद्यपि ख्यातं नास्ति तथापि हृद्यं, यथार्थं मनोद्वन्द्वस्योद्बोधकं चास्ति । अभिनयार्थमस्य वस्तुन उपयोगः सुतरां कर्तुं शक्यते । प्रथमेऽङ्के नायिका प्रेरणा हैमवत्खण्डे भगवतो बंदरीशस्य दर्शनार्थं प्रस्तुता दृश्यते यत्र मार्गे ज्योतिष्पीठे शिवमन्दिरे सा नायकं कविशेखरं दृष्ट्वा श्रुत्वा च तस्य मनोरमां शिवस्तुतिं तस्मिन् सानुरागा संजायते । नायकोऽपि सायं समयेऽन्धकारभरिते शिव-मण्डपे स्वमित्रमिति भ्रमवशात् तां हस्तेन गृहीत्वा गमनार्थमाकर्षति । प्रकाशमागत्य ससाध्वसस्तां क्षमां याचते । परस्परवलोकनसम्भाषणस्यास्मिन्नेव क्षणे विदूषको वृत्तोदरस्तत्रागत्य वनप्रान्ते समागतस्य सिंहस्य वृत्तान्तं श्रावयित्वा सर्वान् व्यग्रीकरोति । सर्वे वियुक्ता भवन्ति ।

द्वितीयेऽङ्के विदूषको वृत्तोदरो मञ्चमागत्य रागखिन्नस्य नायकस्य वृत्तान्तं सूचयति । ततो मन्दिरस्थो नायकः प्रियासंगमनार्थं भगवन्तं शिवमेव प्रार्थयति । तदैव नायिकायाः सखी चंचला विरहविधुरां नायिकां प्रियं प्राप्त्यर्थं शिवमन्दिरं प्रेषयति तत्र च शिवसन्निधाने मन्दिर एव तयोर्मेलनं भवति ।

नायिकानायकौ तत्रैव परित्यज्य सख्यौ मन्दिरादपगच्छतः । अत्रान्तरे विदूषक आगत्य वने परिभ्रष्टाया मृग्या अन्वेषणे निरतानां जनानां वर्णनेन नायिकान्वेषणं सूचयित्वा तयोर्वियोगमुत्पादयति ।

तृतीयेंऽके बदरीवने समागता नायिका विप्रयोगव्याधिना व्याकुला सती म्रियमाणा सखीभ्यामुपचर्यते । तस्याः सखी चञ्चला नायकमन्वेष्टुं याति । मार्गे विदूषकं दृष्ट्वा तत्सकाशादेव कविशेखरस्य स्थानं विज्ञाय तं प्रार्थयति । तत्र नायिकायाः पिता दर्शनीयाकृतिं नायकमवलोक्य तं स्वपुत्र्या व्याधिनिराकरणोपायं पृच्छति । जन्मपत्रिकां वीक्ष्य ग्रहप्रभावादेवेदं सर्वं प्रचलतीति ब्रूते नायकः । तदा तस्याः पिता शिवसमर्चनाय नायकमेवाचार्यत्वेनामन्त्रयति । नायकश्च तत्रागत्य नायिकां सान्त्वयति ।

चतुर्थेंऽके प्रविशति चिन्तितो नायकः । नायिकाया रागपाशे निबद्धोऽपि स स्वधर्मरक्षणार्थं व्याकुलो दृश्यते । स्व समस्यां समाधातुं स स्वगुरोराश्रमं समायाति । तत्र स्वमित्रेण रसामृतेन सह निवसति । यदा स गुरोः समक्षं व्रजति तदा विद्यावतामग्रणीः तस्य गुरुर्विद्याधरः स्वप्रातिभज्ञानादेवास्य समस्यां परिज्ञायैनं सान्त्वयति । तदनन्तरं नायिकापि तत्राश्रमे स्वकष्टमपनेतुं समागच्छति । गुरोर्मुखात्- “जन्मन्यस्मिन् भौतिकदृष्ट्या न साफल्यं स्यात्तव प्रेम्ण” इति श्रुत्वा सा मूर्च्छितेव भवति । कविशेखरस्तत्रागत्य तां धैर्यं धारयितुं कथयति । गुरोरादेशात् द्वावपि गुरोराश्रम एव तिष्ठतः ।

पञ्चमेंऽके गुरुर्विद्याधरो सर्वानाहूय स्वसाधनाकक्षे तयोः समाधानं भगवत्याः शारदाम्बायाः कृपया संजात इति भणति । ततश्च वस्त्राच्छादितं चित्रफलकद्वयं प्रदर्श्य स प्रथमं चित्रं नायकाय प्रयच्छति यत्र शारदारूपेण प्रेरणा चित्रिताऽस्ति । द्वितीयं च चित्रं नायिकायै ददाति यत्र श्रीकृष्णस्वरूपे कविशेखरश्चित्रितः । परस्परं भावाराधनोपदेशं विधाय स विरमति । एतेन सहैव नाटकं समाप्तिं भजते । भरतवाक्ये कविः समेषां कृते सत्प्रेरणावर्द्धनार्थं कल्याण-प्रार्थनां कुरुते ।

कथानकस्यौचित्यमवलम्ब्य केचनाचक्षीरन् यत् तीर्थयात्रा-प्रसंगे एष्वविधप्रेमाकर्षणस्य वर्णने न तथौचित्यं प्रतीयते यथा विविधतापतप्तानां जनानां शान्तिलाभस्य प्रदर्शनेन । अपरे पुनरस्यौचित्यं प्रतिपादयितुमेवं ब्रूयुर्न तीर्थयात्राप्रसंगेन किञ्च सतामाश्रमाणां दर्शनेन तथा च शुद्धात्मनामुपदेशेन दिग्भ्रान्तानां जनानां चित्तचाञ्चल्यं दूरीभवति, किञ्च उदारवृत्तीनां विकासो

भवति-तथ्यमिदं प्रकाशयितुं नाटकप्रणेत्रा इदं वस्तुत्पादितम् । अस्य नाटकस्य यदि प्रयोगः क्रियते तर्हि सहृदया दर्शकाः प्रेक्षागृहं रंगभूमिं वा परित्यज्य नैव गन्तुं शक्यन्त इति मयाऽशास्यते । पुनश्च यस्मिन्युगे वयं न केवलं महानगरेष्वपितु दूरस्थग्रामेष्वपि दूरदर्शनेन प्रदर्शिताननुचितानदर्शनीयान् वापि कार्यक्रमान् सौत्सुक्यं सपरिवारमवलोकयामस्तदाऽस्मिन् वृत्ते तु न किमपि तथा समुद्वेजकं तत्त्वं दृश्यते ।

नाटकस्य लक्ष्यमस्ति चित्तस्य शुद्धतापादनम् । अस्य फलस्य प्राप्तिर्नायकनायिकाभ्यां क्रियते । मनसि च स्वस्थे सति जनो विश्वसेवां कर्तुं सन्नद्धो भवति, किञ्च उदारवृत्तेरङ्गीकारेण सामाजिकसौमनस्यं च जनयितुं सबलो भवति । अस्य लक्ष्यस्य प्राप्तौ नाटकस्य कथानके यानि शृंगारपरकाणि, सरसानि, यूनां मनांसि रंजयितुं च क्षमानि, नैतिकानां वृद्धानामनुभवं विस्तारयितुं समर्थानि तत्त्वानि दृश्याणि वा कविः संयोजयति तेषां फलस्याङ्गत्वेन सार्थकता सिद्ध्यति । किञ्च नाटककारः किमप्यसम्भवं वस्तु न चित्रयति । प्रायशः यौवने कस्यचिदपि काञ्चित् प्रति कस्याश्चिच्च कञ्चन प्रति समाकर्षणं सर्वथा सम्भाव्यत एव । इदं च तथ्यं कुलवृद्धा अपि जनन्ति तटस्था अपि जानन्ति । परपैशुन्यमननकारकानान्तु कथैव का? कविरत्र, यथा स वाचिके निर्दिशति, अधीराणां यूनां कृते धृतिं दापयितुमस्य कथानकस्य रचनां करोति । एवं किल कथ्यते यत् काव्येषु नाटकेषु वा तिथिस्थाननामानि विहाय प्रायः सर्वमपि सत्यं भवति, इतिहासग्रन्थेषु च तानि विहाय प्रायः सर्वमन्यदसत्यं भवति । कविशेखरो वा स्यादन्यः कोऽपि वा स्यात्; प्रेरणा वा स्यादन्या कापि व स्याद्, घटना त्वीदृशी मन्दिरेऽपि, चिकित्सालयेऽपि, विद्यागृहेऽपि, गुरुजनावरुद्धेषु गृहेष्वपि, धर्मशालास्वपि च सम्भाव्यते । मन्ये, नाटककार एवं प्रतिपादयितुमिच्छति यज्जीवने समस्या अपि ईश्वरप्रदत्ता भवन्ति तासां समाधानञ्चापि तत्कृपयैव भवति । अस्मिन् कथानके किमपि सामाजिकोद्वेगजनकं तत्त्वं नोत्प्रेक्षणीयं सुधीभिः ।

नाटकस्य पात्राणि

कविशेखरः :- अयं खलु नायको नाटकस्य । सुदर्शनः, सुलक्षणः, सुकोमलः साधुश्चास्ति । विप्रयुवायं यौवनसुखमनुभवितुं समुत्सुकोऽप्यस्ति; स्वधर्ममपि रिरक्षति । स मानवस्वभावगताया दुर्बलतायास्तथा च धर्मभीस्तायाः

प्रतिमानत्वेनास्माकं दृष्टिपथमायाति । तस्य धीरा गम्भीरा वाणी शोभनाऽऽकृतिः
वार्तालापपटुता च सर्वान् मोहयति । यथा प्रथमैऽके तस्य श्लोकपाठं श्रुत्वा
नायिका तमदृष्ट्वापि कथयति-

“-प्रेरणा (आकर्ष्य) कस्येदं नवलजलधरनिर्घोषमोषको गभीरमृदुरवः ।”

“-सख्यौ-अश्रुतपूर्वमेवैतत् स्वरासन्धानम् हला ।”

नायकस्येमे गुणास्तं धीरललितनायकत्वेनोपस्थापयन्ति । तस्य चित्ते यदि शृंगारं
प्रत्यौत्सुक्यमस्ति तर्हि स नैतिकमर्यादाया रक्षणार्थमपि पर्याप्तं सचेष्टो दृश्यते
यथा चतुर्थैऽके-

“जन्मान्तराग्रणयरागवती प्रिया सा सर्वातिगा च परिवारजनस्य भक्तिः ।

भावद्वयान्तरगतेन मया किमद्य दोलाधिरूढमनसाऽऽचरणीयमस्ति ।।”

अनेनेदं स्पष्टमभिलक्ष्यते यत्सोऽस्माकं समाजे वर्तमानानां नैकेषां
कुलशीलसमन्वितानां यूनां प्रातिनिध्यं विदधाति ।

वृत्तोदर :- अयं विदूषकः । नाटकानां कृते विदूषकोऽपरिहार्यत्वेन
स्वीकृतः नाट्यकारैः । स प्रायः नायकस्य नर्मसचिवत्वेन वर्ण्यतेऽथ च स भवति
बुद्धिमान्, सावधानः, परिस्थितिज्ञः, मित्रहितार्थं सन्नद्धश्च । नाटकेऽस्मिन्
विदूषको वृत्तोदरः स्थूलः, परिहासप्रियः, बुद्धिमांस्तथा च सर्वदा नायकस्य कृते
चिन्तितः संलक्ष्यते । विदूषकः न केवलं हास्यं जनयति अपि तु कथानकस्य
सूत्रमपि स शनैश्शनैरग्रे सारयति । यथा द्वितीयैऽके सर्वप्रथमं स एव
रङ्गमञ्चमागत्य नायकस्य विरहावस्थां तस्य कामवेदनाञ्च प्रकटयति-

“समस्तसद्दर्मविनाशदक्षो विमोहविस्तारणबद्धकक्षः ।

स मन्मथो यस्य भवेद्विपक्षः न तस्य लोकेषु कुतोऽपि रक्षा ।।”

“(अन्यतो गत्वा) अमुमेव मे मित्रप्रवरं कविशेखरमवलोकयन्तु भवन्तः ।
धर्म-राम्पादनार्थमायातेनानेन मध्येमार्गमेव विपत्तिरासादिता
प्रीतिव्यापाररूपा ।।”

तदत्र नाटके विदूषकस्य सृष्टिः सार्थकतां भजत इति कथने नास्ति कापि
विप्रतिपत्तिः ।

रसामृतः - रसामृतो वर्तते नायकस्य सखा । तस्य पदार्पणं नाटकस्य
चतुर्थैऽके भवति । यदा नायकः प्रीतिव्यापार-धर्मव्यापारयोर्मध्ये किं करणीयमिति
स्वयं न निश्चेतुं शक्नोति तथा च स्व गुरोराश्रमं याति, तदैव रसामृतो
दृष्टिपथमायाति । अयं कविहृदयः, सरलः, गुरुभक्तस्तथा च

मानवीयसुगुणैरलंकृतोऽस्ति । रसामृतः स्वगुरुं प्रति श्रद्धान्वितेन वचसा
यत्कथयति तत्तस्य चरित्रप्रकाशनायालम्-

“मंत्रोच्चारणसुन्दराक्षरमुखं दृष्ट्वाऽऽननं श्रीगुरोः

शान्तिं याति न कस्य मानसतलं शान्ते सखे! ह्याश्रमे ।।”

विद्याधरः - विद्याधरस्तु नायकस्य गुरुः । तस्याप्यागमनं नाटकस्य
चतुर्थेऽंके भवति । स प्रशान्तहृदयः, शारदाभक्तः तपोनिष्ठः, गोप्यगोपनचतुरः,
कृपालुरुदारश्चास्ति । विद्याधरस्य चरित्रं वीक्ष्य कस्यापि ज्ञानभक्तिविरागनिष्ठस्य
ऋषेराकृतिर्नयनपथमायाति । विद्याधरः परहृदयाभिज्ञोऽप्यस्ति । नायकः स्वयं
तस्येदं सामर्थ्यं प्रकटयति, यथा-

“कवि- (स्वगतम्) वेपते मे हृदयं गुरुसमक्षं गन्तुम् । परहृदयाभिज्ञे गुरौ
सर्वमपि मे दुर्वृत्तं ज्ञातं भविता तदा किमध्यवस्यति? किं वा वक्ष्यतीति न जाने ।”

परन्तु विद्याधरः प्रथमक्षण एव तस्य निवेदनमश्रुत्वैव स्वप्रातिभधिया यद्वक्ति तत्
सान्त्वनौषधमिव भवति नायकाय-

“विद्याधरः-आयुष्मन्! कथं विहलोऽसि?

यच्चापल्यविवर्जितं हि रमते तच्छैशवं नो मतं

यल्लोकेषु न चर्चितं बहुतरं नो यौवनं यौवनम् ।

यद्धर्मे न नियोजितं हितकरे नो वार्द्धकं वार्द्धकम्

तत्त्वं ब्रूहि धरातले कथमहो वत्स! त्वयात्याहितम् ।।”

विद्याधरस्यागमनं नाटके रसपरिवर्तनं दिशापरिवर्तनञ्च करोति ।
लौकिकशृंगाराकुलितं दर्शकस्य पाठकस्य वा चेतः सद्यः सर्वं कन्दर्पलीलाविजृम्भितं
रागव्यापारं परित्यज्य शनैः शनैश्शान्तरसं प्रति समाकृष्टं भवति । यद्यपि
शृंगारस्य शान्तरसे परिणतिर्नालोक्यते प्रायो नाटकेषु तथापि नाट्यप्रणेता
तल्लौकिकप्रेम-व्यापारमलौकिकं दिव्यञ्च संविधातुं कृतप्रयत्नो दृश्यते अतस्तस्य
लक्ष्यं प्रति रसपरिवर्तनमुद्वेगं न जनयति ।

अन्यान्यपि पुरुषपात्राणि यथा नायिकायाः पिता, सूत्रधारो, नटो वा
स्वां स्वां भूमिकां साधु निर्वहन्ति ।

प्रेरणा - इयं हि नायिका । सुन्दरी, सुलक्षणा, भक्तिमती, सरला, प्रिया
च । सौन्दर्यमस्या दर्शकमाबध्नाति परं नोद्वेजयति । तस्याः स्वरूपं कामप्यसामान्यां
विच्छित्तिं भजते । यथा नायको भणति प्रथमेऽंके-

“सुधासारस्नाता मलयगिरिजातातिविशदा

सुगन्धव्यापाप्रसरणविधौ लोकमहिता ।

शिवा शीतस्पर्शा सुरमुनिजनैर्भालनिहिता

सदा स्पृष्टा पुण्यं जनयति जने चन्दनलता ।।”

इयं मुग्धा नायिकात्वेनोपवर्णिता । तस्या जीवने प्रेम, औत्सुक्यं, व्यथा, मोहनं, मूर्च्छनमित्यादयो विकारा अपि सन्ति; गुरुचरणानां कृते तेषामाज्ञापालने च विश्वासोऽप्यस्ति । सा नाटकस्यान्तिमे दृश्ये गुरुणा विद्याधरेणादिष्टा सती स्वप्रियस्य चित्रफलकं गृहीत्वा तं स्वेष्टदेवं कृष्णमिव ध्यातुं सन्नद्धा भवति । अस्याः पदार्पणं यथास्थानं भवति; इयं कथानकं सुष्ठुतयाग्रे सारयति । शृंगारे येऽपि भावा नाट्यशास्त्र उपवर्णिताः प्रायशस्तेऽस्याश्चरित्रे यथावसरं साक्षात्क्रियन्ते ।

चंचला - इयं हि नायिकायाः सखी । नामानुरूपमेवेयमतीव चंचला, परिहासप्रिया, नायिकायाः सर्वास्वप्यवस्थासु हितचिन्तिका, गोप्यगोपनचतुरा, वार्तालापकुशला चास्ति । चंचलायाश्चरित्रं शकुन्तलायाः सखीं प्रियंवदां स्मारयति । इयं हि स्वपरिहासपेशलया वृत्त्या पाठकान् श्रोतॄन् वाऽऽनन्दयति किञ्च स्वबुद्धिचातुर्येण नायिकानायकयोर्मेलनार्थं प्रयत्नमपि करोति ।

अपराजिता - इयं नायिकाया अपरा सखी । गुरुगम्भीरा, सुन्दरी, शान्ता, सरला, शिष्टा च । अपराजितायाश्चारित्र्ये मन्येऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य अनुसूयैवाऽऽकल्पिता नाट्यप्रणेता । सा केवलं नायिकाया हितार्थं चिन्तिता दृश्यते । यत्र खलु चञ्चला परिहासे किमप्यनर्गलं वदति तत्रेयं तां निवारयति । अन्यानि पात्राण्यपि स्वकार्यं नाट्यवस्तुदृष्ट्या साधयन्त्येव । नास्ति नाटके पात्रसम्मर्दः । गुणेनानेन नाटकस्यास्थाभिनेयत्वं रक्ष्यते । अल्पपात्रत्वं मञ्चप्रस्तुत्यै कीदृशमावश्यकमिति विदितचरमेव निर्देष्टृमहाभागानाम् । एकान्या सुविधास्मिन्नाटके दृश्यते यत्समग्रमपि नाटकं त्रिष्वेव स्थानेषु पूर्णतामेति । प्रथमोऽङ्कः ज्योतिष्पीठे पार्वत्यपृष्ठभूम्यां मन्दिरे, द्वितीय-तृतीयाङ्कौ बदरिकाश्रमस्थे कस्मिंश्चिद्भवने चतुर्थपञ्चमाङ्कौ च गुरोराश्रमे पूर्णतामुपगच्छतः । तेन निर्देष्टारः किञ्चिन्मात्रं दृश्यपरिवर्तनं कृत्वा तत्सर्वं प्रदर्शयितुं क्षमन्ते । मन्ये यन्नाटककारेणैतत्सर्वं निर्देशनसौविध्यार्थमेवोपन्यस्तम् ।

रसः - नाटके यावत् सामाजिकानां हृदये रसाभिव्यक्तिर्न जायते तावत्किन्नाम साफल्यं नाट्यस्य । रसपरिपाकदृष्ट्या नाटकमिदं काञ्चिज्जटिलतां धारयति । यतो हि रसपरिपाकवृत्तमत्र न परिलक्ष्यते । यद्यपि रसराजः शृंगारोऽत्र मुख्यो रसस्तथापि नाटकस्य परिणतिः शान्तरसे दृश्यते । नाट्यदृष्ट्या न भजते

परिस्थितिरियं साधुतान्तथापि नाट्यप्रणेता स्वविचारानुकूले कथावस्तुनि रसानां
सयोजनं नान्दीत आरभ्य समाप्तिं यावत् कौशलेन चकार ।
सांसारिकप्रीतिव्यापारजनितानुभूतिः कथं दिव्यभावभूमिमारोहेदिति निर्दर्शनार्थं
किञ्चिन्नवीनं प्रस्थानमुपस्थापयितुं नाटकमिदं विरचितमिति नाटककारो
भूमिकायामेवालिखत् । नान्दीप्रसङ्ग एव कामदहनस्य तदनन्तरञ्च
प्रीतिपाशस्थितस्य शिवस्य स्तुतिं विधाय कविर्नाटकस्य प्रयोजनं संकेतयति,
तद्यथा-

वासन्ते समयेऽबलाबलधरं धीरत्वविध्वंसकं
चण्डज्वालहुताशनै रतिपतिं क्षारं क्षणे नीतवान् ।

पश्चाच्छैलसुताकटाक्षविनतो रागारुणः कारुणः

प्रेमानन्दपरशिशवश्शशिनिभश्शान्तश्शिवायास्तु वः ।।

कविर्यन्नवीनं प्रस्थानमत्रोपस्थापयति तदत्र मनाक् संकेत्यते । नाटके
कविनार्यकं कृष्णत्वेन नायिकाञ्च शारदारूपेण परिणमयति यतो हि नायक
आसीच्छारदोपासकः कविः, नायिका च कृष्णभक्तिमती । वस्तुतस्तु कविरेव
कृष्णस्तस्य नवनवोन्मेषशालिनी भावनैव प्रतिभायवा शारदा किं वा प्रेरणा
भवति । आत्मविस्मरणावस्थायां कृष्णोऽपि यादवगोपानां गोपीनाञ्च प्रियो भवति
तस्य आदिशक्तिरेव शरीरिणी भूत्वा राधारूपेण तेन साकं विहरति । द्वयोः
क्रीडेप्सा पूर्णापि भवत्यपूर्णापि तिष्ठति । अत्रापि कविभूतो नायकः स्वस्वरूपं
विस्मृत्य स्वशारदया प्रेरणया साकं स्वेच्छं विहर्तुं प्रयतते । कारणादस्मादेव
पौनःपुन्येन तस्य जीवनेऽपराधबोधः पश्चात्तापश्च परिलक्ष्येते । काऽप्यपरोक्षा
सत्ता मध्ये मध्ये स्थूलजागतिकप्रपञ्चात्तस्मै विरतिं प्रयच्छति । अन्ते च गुरुकृपया
मित्रसाहाय्येन च स्वस्वरूपावबोधजन्यं सुखं प्राप्य उभे अपि शान्तिं लभते ।
नाटकस्य प्रारम्भे या प्रार्थना कविनोपन्यस्ता-

या त्रैगुण्यसुता सदङ्कभवने संलालिता भावुकैः

भावोल्लासविवर्द्धिनी सुखकरी लोकाजिरे राजते ।

क्रीडन्ती कविवैखरीशुकरवैर्वाग्देवतादेशतः

प्रीत्यै सास्तु सतामियं गुणमयी सत्प्रेरणा शारदा ।।

सैव भरतवाक्येन पूर्णतामुपनीता

सर्वे प्रीतिरताः प्रमोदभरिताः सत्कर्मसम्पादकाः

-स्युल्लोके रचनाविधानकुशलाः कल्याणकल्पद्रुमाः ।

पुण्यामोदविभूतिभूषणधरा लग्नाशिशिवाराधने

विश्वस्मिन्नखिले विभातु सततं सत्प्रेरणा शारदा ।।

इत्थं मानवीये धरातले परिपक्वः शृंगारो गुरुकृपयाऽध्यात्मिकधरातलमासाद्य
शान्तरसे विपरिणमते दिव्यताञ्च लभते ।

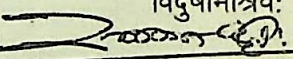
नाट्यशास्त्रदृशा - “आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितै”
 रिति रीत्या प्रथमं नायिकाया अनुराग उपवर्णितो नाट्यकारेण । परं नाटकस्य
 कलेवरं न विपुलतां धारयत्यतः शीघ्रतया घटिते कथावस्तुनि न शनैश्शनैः
 कस्यापि रसस्य क्रमिकं पोषणं दृश्यतेऽपितु त्वरितमेव घटनानुरूपा रसास्त्राविष्कृता
 दृश्यन्ते । नाटकमिदमाधुनिकसमाजबोधादनुप्राणितं ततः विंशशताब्दगतं
 प्रीतिव्यापारस्थं त्वरितनिष्पादनमपि प्रेमकार्याणामनुभूयतेऽत्र । परं कथावस्तुनः
 पर्यवसाने यादृशमकल्पितं दृश्यं सृष्टं नाट्यकारेण तत्तु किमप्यद्वितीयमौत्सुक्यं,
 लोकोत्तरं रसं च पुष्पाति । नाटकेऽस्मिन् पदे पदेऽभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रभावो
 दृष्टि पथमायाति । शृंगारं शान्तञ्चातिरिच्य रौद्रभयानकहास्यादयो रसा अपि यत्र
 तत्र दृश्यन्त एव ।

भाषा शैली संवादयोजना च - प्रायशः प्रसादगुणभरिता सरसा
 रमणीया च भाषा कविना प्रयुक्ता । कतिपयस्थलेषु समासबहुला संवादयोजनापि
 दृश्यते या काठिन्यं जनयति सहृदयानां शाब्दबोधे । मन्ये, पाण्डित्यप्रदर्शनधिया
 उताहो चमत्कारपूर्णपदावलीप्रदर्शनबुद्ध्या कविरेतादृशीं पद्धतिमनुसरति ।

पद्यानां दृष्ट्या समृद्धमिदं नाटकम् । पद्यानां शैली भाषा
 माधुर्यमलंकृतिश्च मनोहराः । नाटकस्यानेकानि पद्यानि भाविनि काले
 सूक्तिसंग्रहग्रन्थेषु संकलितानि भविष्यन्तीति मे विश्वासः । पद्येषु कान्यपि
 सामान्यार्थन्तरन्यासमयानि, कानिचित् शृंगारपरकाणि, कानिचिच्च नीतिपरकाणि ।
 छन्दःसु शार्दूलविक्रीडितशिखरिणी-मालिनीन्द्रवज्रानुष्टुब्भुजंगप्रयातादीनि यथावसरं
 विनिवेशितानि । मात्रावृत्तानि वर्णवृत्तान्युभयेऽपि सन्ति । केवलमेकस्मिन्नेव पद्ये
 द्वितीयेंऽके षष्ठे पद्ये किमपि नूतनं छन्दोविधानं प्रयुक्तम् ।

सचेतसां विचारनिकषोपले परीक्षितुं समर्प्यते नाटकमिदम् । कवेः
 प्रथमेयं नाट्यप्रसूतिस्तदत्र या अपि त्रुटयः स्युस्ता मर्षणीयाः । अन्ते प्रार्थयामि
 भगवन्तं नटराजं यत्स दर्शकेभ्यः, कवये, पाठकेभ्यः श्रोतृभ्यश्च यशांसि, अर्थान्
 व्यवहारान् शिवेतरक्षतिं, सद्यःपरनिर्वृतिं कान्तासम्मितोपदेशं च यथेष्टं
 प्रयच्छतु-नाटकस्यास्य नान्दीवाक्यं सफलीभवतु-

“प्रेमानन्दपरः शिवः शशिनिभः शान्तः शिवायास्तु वः”

विदुषामाश्रवः
 नवसंवत्सरारम्भः वि० २०५२, १ अप्रेल १९९५
 आर-६ वाणी विहार, दिल्ली-११००५९

(डॉ० रमाकान्त शुक्लः)
 प्रधानसम्पादकः ‘अर्वाचीनसंस्कृतम्’
 महासचिवः, देववाणी-परिषद्, दिल्ली

अस्ति किञ्चिद् वाचिकम्

शास्त्राम्भोधिजले तरंगतरले विद्याप्रभाचञ्चले,
 प्रोत्फुल्लाब्जवरे सुवर्णमधुरे ज्ञानच्छटाबन्धुरे ।
 वीणावादनमेदुरामतितरामुल्लासभूतिप्रदां,
 श्रेयःप्रेयधरां प्रसन्नवदनां वागदेवतामाश्रये ।।

अये सुरभारतीसमाराधनतत्पराः! सततसारस्वतसपर्यासमुत्सुकोऽयं
 प्रणवस्तत्रभवतां करसरोरुहयोः समर्पयन्निमां सत्प्रेरणानाटकाख्यामभिनवां
 कलिकाममन्दमानन्दमनुभवति । नाटकमिदमकस्मादेव लेखनीऽतीर्थे ऽवतरितं
 वागदेवताया राजहंस इव । तस्य कलस्वनं यदि कुत्रचिदपि नाटकेऽस्मिन्
 समनुभविष्यन्ति सचेतसस्तर्हि सफलताकन्दलितामात्मवाचं मन्ये ।

नाटकेऽस्मिन् पञ्चाङ्काः संकल्पिताः । यत्र मुख - प्रतिमुख -
 गर्भ - विमर्श - निर्वहणादीनां शास्त्रनियमानामनुरोधो नाक्षरशः
 परिपालितस्तथापि रसपरिपाकाश्रयिणी कृतिः सतां मोदाय भवतीति कृत्वा
 नाटकमिदं विरचितम् ।

शृंगारोऽत्र मुख्यो रसः । यथाकालं यथास्थानमन्येऽपि रसाः
 कथावस्तुनोऽनुरोधादागता न पुनः पाण्डित्यप्रदर्शनधिया । अभिनेयता
 स्यादिति लक्ष्यमङ्गीकृत्य रचनायामस्यां घटनासंघटनं प्रायशः द्वित्रिभिर्वा
 स्थलैरेव संघटितम् । कथावस्तु कविकल्पितम् । केवलं भावसंयोजनं कवेः
 स्वकीयम् । अनुदिनमनुरागव्याधिनिपीडिता न जाने कियन्तो युवानः
 युवत्यश्च प्रेम्णि विफलत्वमनुभूय म्रियन्ते, हतोत्साहिनो जायन्ते, जीवन-
 संग्रामात्पलायन्ते च । एतादृशाणामेव यूनां कृते सर्वथा नूतनमाशाद्वार-

मुद्घाटयितुमस्य सत्प्रेरणानाटकस्य रचना जाता । यदि कदाचित् क्वचित् केनचिद् वा किञ्चिदपि मतानुमोदनमस्य स्वीकृतं तर्हि महतीह सफलताऽस्य स्यादिति तक्ये ।

अस्याः प्रकाशनार्थं देववाणी-परिषदो महासचिवा अस्माकं काव्यगुरवः श्रीमन्तो डॉ० रमाकान्तशुक्लमहाभागाः सहर्षं सन्नद्धा अभूवन्तस्तेषामाशिषं शिरसा वहन्नयं प्रणवः पुरुषोत्तमांस्तान् पौनः पुन्येन प्रणमति । अथ च सनातनमहाकविभ्यो डॉ. रेवाप्रसाद द्विवेद महोदयेभ्यः कृतिमिमां सादरं समर्पयति ।

गंगादशहरा सं. २०५० वै०

विदुषामाश्रवः

“श्वेतद्वीपम्”

सुरभारती सेवा संस्थानम्,
167/12 पंजाबी कालोनी
मैनपुरी (उ.प्र.) 205001

“प्रणवः” इच्छाराम द्विवेदी

प्रथमोऽङ्कः

(नान्दी)

वासन्ते समयेऽबलाबलधरं धीरत्वविध्वंसकं,
चण्डज्वालहुताशनै रतिपतिं क्षारं क्षणे नीतवान् ।
पश्चाच्छैलसुताकटाक्षविनतो रागारुणः कारुणः,
प्रेमानन्दपरश्शिवश्शशिनिभश्शान्तश्शिवयास्तु वः ।१ ।
अपि च

या त्रैगुण्यसुता सदंकभवने संतालिता भावुकैः,
भावोल्लासविवर्द्धिनी सुखकरी लोकाजिरे राजते ।?
क्रीडन्ती कविवैखरीशुकरवैर्वाग्देवतादेशतः
प्रीत्यै सास्तु सतामियं गुणमयी सत्प्रेरणा सर्वदा ।।२।।
(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्र-

साधु नान्दीपाठक! साधु । शोभनन्त्वयोदीरितम् । एतादृश्येव
भवति सत्प्रेरणा; किन्तु कामक्रोधादिशत्रुजनदूषिते
लोभमोहेर्ष्यादिभुजंगभूषिते क्षणचञ्चले मानवे प्रायशो ऽ
सुलभैव भवतीदृशी सत्प्रेरणा । तथापि निखिलजीवलोक
शंकरस्य भगवतश्चन्द्रशेखरस्य कृपया कदाचित्क्वचित्
कस्मैचिदपि सुलभा संजायते चेत् तदा धन्यो भवति स
वराकः । क्व पुनरस्माकं सौभाग्यमीदृशम्! अस्तु तावत् ।
भाव! भाव! (इति नटमाकारयति)

(ततः प्रविशति नटः)

नटः-

(प्रणम्य) आर्य! अयमहं समुपस्थितः! आदिशतु भवान् । को
नियोगः?

सूत्र०- भाव! कुत्रास्ते साम्प्रतं मे प्रेरणाभूता ते स्वामिनी?

नट:- आर्य! प्रदोषवेलेयम् । प्रत्यहं स्वामिनी स्वेष्टदेवं भगवन्तं शशांकशेखरं समभ्यर्चितुं मन्दाकिनीतीरं यात्येव । तर्हि मन्ये पूजनव्यापारासक्तया तत्रभवत्या भाव्यम् ।

सूत्र०:- भाव! मया सा प्रातःकाल एव प्रतिबोधिता यदद्य खलु सर्वविदसारभूतस्येव सर्वजनहृदयवल्लभस्य श्रीमत्प्रणवस्य कवेर्नव्यं नाटकं समुपस्थाप्यमार्यमिश्राणां समक्षम् । तत्कथं चिरायते तत्रभवती । गच्छ निवेदय तत्रभवती शीघ्रता-सम्पादनाय ।

नट:- यथाज्ञापयति भवान् । (इति निष्क्रान्तः)

सूत्र०- अये आर्यमिश्राः! भवन्त्येवास्माकं समेषां गृहे प्रायश एवैतादृश्यः प्रेरणास्पदास्तत्रभवत्यः श्रीमत्यः । मया तु प्रातरेव सा प्रतिबोधिताऽऽसीत् किन्तु तत्रभवत्या तथापि शैथिल्यं कृतं नाट्यसंविधानके ।

(इतस्ततः पर्यटन् पौनःपुन्येन घटीयन्त्रं चावलोक्य)

कथमधुनापि नागता? (आत्मगतम्) किं करोमि! (प्रकाशम्) आधुनिका सेवका अपि नाम निष्कर्मिणो वर्तन्ते । अस्माभिः प्रेषितः स नटोऽपि नागतः सूचनार्थं तर्हि स्वयमेव गच्छामि तामन्वेष्टुम् । कदाचिदियं मन्दाकिनीतीरगते शिवायतने संस्था भवेत्तदा शिवदर्शनेन साकं प्रियादर्शनमपि स्यात् । (इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति मन्दाकिनीतीरस्थं मन्दिरं प्रति गच्छन्ती नायिका प्रेरणा तस्याः सख्यौ च)

अपराजिता- इत इतः प्रियसखि!

प्रेरणा- अपराजिते! अद्भुतेयं प्रदोषवेला । अस्ताचलगामिनो भगवतो

मरीचिमालिन आरक्तविभाविभासिता कान्तिमयी चञ्चलम-
शिखरमुकुटाभरणालंकृता कूजद्विहंगमनूपुरनिक्वाणशंकृता
नायिकेव द्रुतमायाति प्रदोषवेला ।

अपरा-- एवमेतत् सखि!

चंचला- हला एवमेतत्! पश्य-

आरक्ताधरसहिता रागारुणा च तरला नयनाभ्याम् ।
कूजन्नूपुरविहगा त्वामनुयाति प्रदोषवेलेयम् । ॥३॥

प्रेरणा-- (विहस्य) चञ्चलासि त्वम् । सुष्ठु भणितम् ।

अपरा०-- शीघ्रमेहि प्रियसखि! शिवदर्शनानन्तरं गमनीयमप्यस्ति । (इति
त्वरितगतिं नाटयति) इदं देवतायतनम् । प्रविशतु प्रिय सखि!
स्वेष्टदेवता प्रसादनार्थम् ।

प्रेरणा- (प्रवेशं नाटयन्ती निमित्तं निरूप्य) कथमत्र वामाक्षिस्पन्दनं
नाम । प्रियतमजनदर्शनसूचकमिदं कथमिहापतितम् । अथवा
कृतं सन्देहेन-

जीवने तु निमित्तानि जायन्ते यत्र कुत्रचित् ।
शिवमेव भवेत्सर्वं साम्प्रतं शिवसन्निधौ ॥४॥
(नेपथ्यात्)

भवानीधम्मिल्लारुणसरससिन्दूरकलया,
तथा रागासक्त्यारुणतरलसौन्दर्यमधुरम् ।
हृदि प्रेमज्योत्स्नारुणकिरणविस्तारसहितं
शिवं श्वेतं वन्दे करुणमरुणाभं प्रियतमम् ॥५॥

प्रेरणा-- (आकर्ण्य) कस्येदं नवलजलधरनिर्घोषमोषको गभीरमृदुरवः ।

सख्यौ-- हला! अश्रुतपूर्वमेवैतत् स्वरसन्धानम्?

प्रेरणा-- तर्हि मन्दिरं प्रविश्य पश्यामस्तावत् ।

(सर्वा मन्दिरं प्रविश्य स्तम्भपाश्वरे संस्थिताः पश्यन्ति)

(ततः प्रविशति शिवमाराधयन् मन्दिरस्य गर्भगेहे
किञ्चिदन्धकारिते स्थाने तिष्ठन् नायकः कविशेखरः)

प्रेरणा- (आत्मगतम्) को नु खल्वयं देवोपमः स्मर इव मूर्तिमान्
भक्तिविनतः शिवसदमनि प्रविष्टः?

कवि०- (मीलितनयन एव) वृत्तोदर! पुष्पाणि तावत् । (शिवं
ध्यायन्नेव पुष्पाण्यादातुं हस्तं प्रसारयति । प्रेरणा कमप्यन्यं
तत्र न दृष्ट्वा तस्य हस्ते स्वयं पुष्पाणि ददाति)
(पुष्पाञ्जलिं समर्प्य)-

जनमनोरथपूरक! देव! ते
पदयुगे सुमनोऽञ्जलिरेष मे ।

भवतु चन्द्रधराय सुखावहो

मम मनोरथपूरणकर्मणि ।।६।।

(भक्त्या प्रणमति । प्रेरणापि प्रणामं नाटयति । प्रणामानन्तरं
वृत्तोदरोऽयमिति मत्वा प्रेरणायाः हस्तमाकर्षन्)

एहि सखे! निवृत्ता शिवोपासना । आवां गच्छावः ।

(प्रेरणा स्पर्शमनुभूय लज्जया स्वहस्तमाकर्षति)

कवि०- सखे! कथं चिरायते ऽत्रभवान् । किं शिवाभिषेकार्थं पुष्पावचयादेव
श्रान्तोऽत्रभवान् ।

(पुनः हस्तमाकृष्य बहिरानयति । मन्दिरस्य द्वारदेशमागत्य
तत्र प्रेरणां दृष्ट्वा सम्भ्रान्तः सन्)-क्षम्यतां क्षम्यतां देवि
वृत्तोदरो मे सखा । तस्य व्याजेनाहमत्रभवत्या पाणिग्रहणं
कृतवानस्मि ।

चञ्चला- किमुच्यते पाणिग्रहणमिति?

कवि०- (अर्थं परिज्ञाय जिह्वां दन्तैर्हस्ताभ्यां कर्णौ स्पृष्ट्वा) सम्भ्रमात्
बुद्धिरपि मे व्याकुलितां देवि । यन्मया सम्भ्रमवशात् कथितं

तदपि क्षम्यताम् । (इति बद्धाञ्जलिः प्रणमति)

(प्रेरणा साध्वसादवचना तिष्ठति)

सख्यौ- (मन्दस्मितं कृत्वा) यदत्रभवता सम्भ्रमवशात्कथितं तन्मन्ये
शिवानुज्ञातमेव ।

(वाक्यं श्रुत्वा प्रेरणा तर्जनीं दर्शयन्ती सख्यौ वर्जयति)

कवि०- देव्यः! क्षम्यतां क्षम्यतां युष्माभिः । न मयौद्धत्येन तत्कर्म
सम्पादितम् । अन्धकारेण प्रणष्टचक्षुषा मया तादृशं दुःस्साहसं
कृतम् । धिक् कष्टम्-

हिताहितप्रेक्षणमूढवृत्तिम्

प्रणष्टविज्ञानविवेकचारम् ।

समस्तपापैकनिवासभूतं

जुगुप्सितं तन्तु धिगन्धकारम् ॥७॥

अतः क्षम्यतामत्रभवत्या ।

अपरा- सखि! क्षमायाचनं कुर्वत एते महानुभावाः । तर्हि किमपि
प्रतिवचनीयन्त्वया ।

प्रेरणा- नात्रभवदिभः सज्जानेनेदं कृतमत एव नास्त्यवकाशः क्षमायाः ।

कवि०- देवि!

सज्जानैर्वा तथाऽज्ञानैर्यत्कृतं कर्म मानवैः ।

नूनं फलति लोकेऽस्मिन्नतस्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥८॥

चञ्चला- (सव्यंग्यम्) सखि! विना क्षमादानेन न कृतकृत्या भविष्यन्ति
महानुभावा इमे । अतः क्षमस्वैतान् ।

(प्रेरणा न किञ्चिद् वदति)

कवि०- सुष्ठु भणितमत्रभवत्या । यदीयमत्रभवत्योः प्रियसखी न
क्षमादानं करिष्यति तदावश्यमेवानुचितस्पर्शपातकभारेण दुःखितं
मे हृदयं भविष्यति ।

चंचला- (सभ्रूभंगम्) तर्हि किमस्माकं प्रियसख्याः स्पर्शं पातकं मन्यन्ते भवन्तः?

कवि०- (कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम् । शान्तं पापम् । कथमेतत् सम्भाव्यते-

सुधासारस्नाता मलयगिरिजातातिविशदा,

सुगन्धव्यापारप्रसरणविधौ लोकमहिता ।

शिवा शीतस्पर्शा सुरमुनिजनैर्भालनिहिता

सदा स्पृष्टा पुण्यं जनयति जने चन्दनता ।।९।।

किन्त्वज्ञानतो मया यत्कृतं तदप्यनुचितमेव । तस्मात्पौनः पुन्येन क्षमायाचनं क्रियत इति । (प्रेरणा स्वप्रशंसां श्रुत्वा नतनयनाऽऽरक्तकपोला सती तिष्ठति)

चंचला- सखि! अवश्यं क्षन्तव्या इमे महानुभावाः । ततः स्वयं क्षमादानं कुरु ।

अपरा०- आर्याः! मन्येऽत्र भवन्तं चन्दनयज्ञोपवीतादिभूषितं वीक्ष्य विप्रकुलभूषणं मत्वा क्षमादानेनाऽऽत्मानमपराधिनीं कर्तुं नेच्छति प्रियसखी । अतः स्वपरिचयस्तावद् दीयताम् ।

प्रेरणा- (आत्मगतम्) शान्तं भव हृदय! तवैव जिज्ञासां शमयति सखी अपराजिता ।

कवि०- तीर्थदर्शनव्यसनिनो वयं भगवन्तं बदरिकेश्वरं समभ्यर्चितुं प्रयाता इन्द्रप्रस्थात् । अद्य ज्योतिष्पीठे मध्ये यात्रां तिष्ठदिभरस्माभिर्भगवता तोटकाचार्येण संस्थापितस्य त्रिभुवनगुरोस्तोटकेश्वरस्य स्फटिकमूर्तेर्दर्शनं करणीयमिति निश्चित्य वयमत्रागताः । वृत्तोदरोऽस्माकं सखाऽभिषेकपूजार्थं पुष्पाण्यादातुं गतवानासीत् । ध्यानावस्थितैरस्माभिर्न तस्य स्थानेऽत्र भवत्योः प्रियसख्या आगमनं परिलक्षितम् ।

अपरा— अग्रिमं सर्वं दृष्टचरमेव । आर्या! कान्यक्षराणि शोभितान्यत्रभवतां नाम्ना?

कवि०— देवि! कविशेखराख्यं मामाकारयति लोकः ।

चंचला— अत एवैतादृशैश्चतुरैर्वाक्यविन्यासैः क्षमायाचनं कृत-
मत्रभवद्भिः । कवयो भवन्त्येव वाक्चातुरीश्वरीणाः ।
(प्रेरणा चंचलां कुपितेवालोकयति)

अपरा— इयमस्मत्सखी चञ्चला नाम्नी बहुलालापिनी, ततः क्षन्तव्येयम् ।
आर्या! किञ्चित्प्रष्टुकामा इव संलक्ष्यन्ते?

कवि०— अथ किम्? अत्रभवतीभि रस्मद्गतं सर्वं पृष्टं न किञ्चिदात्मगतं
निवेदितम् । तस्माच्छ्रवणीयं श्रोतुमिच्छामि ।

चंचला— (कविशेखरं प्रेरणाञ्च निरूप्य) आर्या! आत्मगतन्तु निवेदनीयं
भवति रहस्येव न पुनः सखीजनसम्मर्दे ।

कवि— (विहस्य) सार्थनामाऽत्रभवती विराजते ।

अपरा— आर्या! वयमपि तस्मादेव देशात् तस्मादेव कारणाच्च निर्गता
यस्मादत्रभवन्त इहायाताः । इयमस्माकं प्रियसखी प्रेरणा ।
इयमपरा चंचला । अहन्तु नाम्ना अपराजिता किन्तु
साम्प्रतमत्रभवतां तेजसा पराजिता ।

(अपटीक्षेपेण प्रविश्य)

वृत्तोदरः— (ससम्भ्रमम्) सावधाना भवन्तु । सावधाना भवन्तु ।

कवि— सखे! वृत्तोदर! किमभूत्?

वृत्तोदरः— किमपि नाभूत् । किन्तु यद्यत्रैव स्थास्यसि तदा भविष्यत्येव ।

कवि— किं भविष्यत्येव?

वृत्तोदरः— प्रदोषव्रतक्षुधितेन सघनकानननिगतिन मृगेन्द्रेण पारणक्रमे
ऽस्माकं भक्षणं करिष्यते ।

(कन्यकाः भयोद्विग्ना भवन्ति । सर्वे गमनं नाटयन्ति)

कवि०— न भेतव्यम् । न भेतव्यम् । सन्नद्धा वयमत्रभवतीनां
संरक्षणार्थम् ।

वृत्तोदरः— हं! सन्नद्धा वयम् । किं करिष्यसि प्रियवयस्य! मृगेन्द्र आयाते
सति?

कवि०— वीररसविजृम्भितेन काव्येन तं धर्षयिष्यामः ।

(सर्वे हसन्ति)

नतोन्नतेऽस्मिन् भूभागे सावधानतया गन्तव्यमत्रभवतीभिः ।

(प्रेरणा गमनबाधां रूपयन्ती पादभ्रष्टा पतति कविशेखरं
विलोकयन्ती । कविशेखरः स्वभुजं प्रसार्य तां गृहीत्वा
स्थापयति । स्पर्शसुखमभिनीय)

(आत्मगतम्)—

द्रुतं गच्छन्तीयं स्खलितपदपङ्क्त्या यदपतन्,

ममैवोरःप्रान्ते चलभुजलताश्लेषसहिता ।

मया मध्ये बाहुं सुदृढतरमारोपणविधौ,

धृता तन्मन्येऽहं कुसुमितलतोद्धारणमिव ।।१०।।

कवि०— कथं स्खलितात्रभवती? पूर्वमेवास्माभिर्निवेदितमासीद्यत्
सावधानतया गन्तव्यमिति ।

प्रेरणा— (पीडां रूपयन्ती) सख्यौ प्रतीक्षेथां माम् पाषाणशिलाभ्रष्टाहं
पादपीडयाऽसमर्थास्मि त्वरितगमने ।

सख्यौ— (परिवर्त्यावलोकयतः) दिष्ट्यार्यैर्गृहीतासि ।

(शनैः शनैः सञ्चरन्तः सर्वे शिविरसन्निवेशं प्राप्नुवन्ति)

कवि— गच्छन्त्वत्रभवत्यः पुनर्दर्शनाय ।

सख्यौ— अत्रभवानपि ।

(कविशेखरः प्रेरणा च परस्परं सतृष्णं विलोकयन्तौ निष्क्रमेते)

द्वितीयोंऽकः

वृत्तोदरः अहह! विचित्रोऽयमनुरागव्याधिर्यस्मिन् तदेव भवति निदानमौषधञ्च वस्तु यद्रोगोत्पादकं भवति । पश्यन्तु तावदार्यमिश्राः! या सकलकुलजातिधर्मादिसद्गुणमोषणी, दृष्टिव्यापारैकमात्रजोषणी, धीरता-स्रोतस्विनीशोषणी, प्रचण्डमोहानलपोषणी, नेत्र-सम्मिलनोद्भूता, रागपाशविजृम्भिता कटाक्षकृपा भवति सैव पौनःपुन्येनान्विष्यते कामिजनैः । या खलु स्पृष्टा सती विषममोहविषमूच्छाविसर्पिणी सर्पिणीवाकण्ठलग्ना जायते सैव स्पर्शधारिणी चन्दनलतेव मृग्यते भुजलता । किं बहुना—

समस्तसद्धर्मविनाशदक्षः, विमोहविस्तारणबद्धकक्षः ।

स मन्मथो यस्य भवेद्विपक्षः न तस्य लोकेषु कुतोऽपि रक्षा ॥ ११ ॥

(अन्यतो गत्वा)

अमुमेव मे मित्रप्रवरं कदिशेखरमवलोकयन्तु भवन्तः! धर्मसम्पादनार्थं समायातेनानेन मध्येमार्गमेव विपत्तिरासादिता प्रीतिव्यापाररूपा । ताञ्च प्राप्य हतधैर्योऽयं सकलामेव रात्रिं प्रजागरकषायितामनैषीत् । प्रातरेवोत्थाय कुतोऽपि निर्यातो मां सुप्तमेव विहाय । साम्प्रतं तमेव मार्गयामि । कुतो नु खलु गतो भवेत्? (अन्यतो गत्वा) इतोऽपि नास्ति । (अपरतो गत्वा) किम्? इतोऽपि नास्ति । (चिन्तयन्निव) कदाचित्स्मिन्नेव शिवायतने स्थितो भवेत् यस्मिन्सा विपत्तिरवाप्ता । अस्तु! तत्रैव गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति मन्दिरस्थः कविशेखरः)

कवि०—

किमिदमारब्धं मया? सर्वथाऽनौचित्यपूर्णमार्यजनविनिन्दितञ्च शंकरस्य भगवतर्शंकरस्य मन्दिरादेव प्राप्ता महती साऽशान्तिः ।

पुण्यायां प्रदोषवेलायां प्रारब्धाऽपवित्रा दोषखेला । शीताकरात्
हिमालयादेव प्राप्ता प्रचण्डदाहज्वाला । किमहं करवाणि?
अथवा कः समर्थः कामव्याधिं शमयितुं कामारिं भगवन्तं शिवं
विना । अतो अमुमेव करुणावतारमभ्यर्थये- (बद्धाञ्जलिः
सन् पठति)-

त्वत्पादाब्जकृपाप्रसाधनविधौ यात्रा कृतेयं मया,
मध्ये मार्गमितस्तवैव रिपुणा संधर्षितोऽहं कथम्?
दृष्ट्वा भक्तममुं विपत्तिविकलं ब्रूषे न यत्त्वं त्रिभो!
तन्मन्ये मरणं ममैव शरणं लोकेऽधुना केवलम् ॥२॥
अथवा किमनेन परिदेवितेन? मन्ये यत्त्वयैव समारब्धोऽयं
प्रीतिपाशो यतो हि पशुपतिरसि, पशूनां बन्धनाय पाशरचनाञ्च
जानासि । त्वयैव लीलया विरचिता सा वल्लभा-
सितं गांगं फेनं विलसति तदीये सुहसिते,
दृशोः स्वच्छा कान्तिः कलितविभवाऽऽस्ते नयनयोः ।
कला चान्द्री रम्या विमलवदने यास्ति मधुरा
सुधामाधत्ते सा रतिसुखकरे स्वाधरपुटे ॥३॥
अथ च

दहज्ज्वालातापो नयनयुगलेऽवाप्तमनया,
ततः सन्तप्तोऽहं विकलकरणोऽस्मीत्यविरतम् ।
सुधादानं मह्यं यदि न मिलितं हे पशुपते!
कथाशेषं यास्ये तव भवनदेशे क्षणमिदम् ॥४॥
(इतिः शनैः शिवसन्निधाने शिरः स्थापयति)
(नेपथ्यात् किंकिणीध्वनिः श्रूयते)

कवि०

अये! कुतोऽयं भगवतः कामस्य रथध्वनिरिव पादकिंकिणी-
निक्वणं श्रूयते । पश्यामस्तावत्-(इति कथयित्वाऽऽत्मानं

मन्दिरप्राचीरसन्निधावाच्छाद्यावलोकयति) अये! विभो! तव
कृपया समायाति सैव मे प्रिया । भवतु । द्रक्ष्याम्यन्तरित एव ।
(इति तिष्ठति)

(ततः प्रविशति विवर्णा प्रेरणा सख्यौ च)

अपरा०— सखि! अस्वस्थासि किम्? यदद्य प्रभातादेव त्वां
खिन्नामिवालक्षयामि ।

चंचला— अथ किम्, हस्तिहस्तपरामृष्टा कमलिनीवालक्ष्यते प्रियसखी—
कर्णान्तविस्तृत इमे नयनेऽरुणाभे,
रात्रिप्रजागरविपत्तिभरं सहेते ।
पीताभमाननमिदं विरसाधरोष्ठं
निःश्वासराहुगिलितेन्दुनिभं विभाति । ॥५॥

अपरा०— तर्हि किं कारणमस्याः विपत्तेः?

चंचला— (अपवार्य) ह्यः सायंकालादेव तं कविवरेण्यं दृष्ट्वा संजातैवं
विधेति मन्ये । अस्तु तावदिमामेव पृच्छामि ।

(प्रकाशम्)— हला! कथय किमर्थमायासितासि? रात्रावपि न
त्वया गृहीतं निकाममशनं न वा सुखेन शयितं तत्किं
कारणम्? किञ्चिज्ज्वरादिकं विद्यते?

प्रेरणा— नहि नहि चंचले! नास्ति ज्वरः ।

चंचला— तर्हि कथं विवर्णेव प्रतीयसे?

प्रेरणा— न जाने प्रियसख्यौ । नैतादृश आयासो मयानुभूतपूर्वः । ह्यः
सायंकालादेवानीशास्मि संवृत्ता गात्राणाम् । न मेऽङ्गानि
प्रभवन्ति कार्येषु । अहेतुक एव वेपथुर्जायते मम शरीरे ।
तथा हि—

सुचिन्तितमपि क्षणं प्रयाति विस्मृतिपथं,
 सुधृतमपि दृढं पदं वेपते भृशं भूतले ।
 सुमिष्टमशनादिकं विभाति मम नीरसं,
 सुखासनमपि प्रियं कंटकान्वितं भाति मे ॥६॥

अपरा०— (जनान्तिकम्) ईदृशी दशा कदा भवति हला?

चंचला— श्रूयते कोऽपि प्रीतिव्याधिः गाथासु यस्मिन्नीदृशान्येव लक्षणानि
 प्रादुर्भवन्ति । तर्हि किमियमस्माकं प्रियसखी प्रीतिरोगेण
 गृहीता । (प्रकाशम्) सखि! यादृशानि लक्षणानि त्वया
 वर्णितानि तानि तु प्रीतिव्यापारासक्तचेतसां भवन्ति । तर्हि
 स्पष्टं भण किञ्चित्?

प्रेरणा— (स्वगतम्) किमधुना करोमि मन्दभाग्या? किं निवेदयामि
 प्रियसख्यौ? उताहो सर्वं विरहव्यथाविषमात्मन्येवाच्छाद्य
 तिष्ठामि? मन्ये स्वेष्टजननिवेदिता व्यथाल्पभारा भवति;
 तर्हि विश्वासभाजनं जनं प्रति कथने न कोऽपि दोषः । (निः
 श्वस्य प्रकाशम्) सखी यदाप्रभृति नवलजीमूतनिर्घोषधरो मे
 नयनातिथिर्जातस्तदाप्रभृत्येवेयं ममावस्था । न पारये
 ऽहमेकाकिनी कामाब्धिमेतं तरीतुम् ।

अपरा०— तर्हि किं करणीयमधुना?

चंचला— किमन्यत्? स शिव एवाभ्यर्थनीयो यस्यायतने रागांकुरोऽयमेकयैव
 रात्र्या एतादृशः प्रवृद्धः ।

अपरा०— युक्तं कथितं त्वया । सखि तत्रैव गम्यताम् ।

चंचला— कथमियं गमिष्यति? सर्वथाऽसमर्थेयमुपलविषमे देशे
 गन्तुमधुना ।

अपरा०— तर्हि किं करणीयम्?

चंचला— अहमेवात्रभवत्याः प्रार्थनां शिवसन्निधौ नेष्यामि ।

अपरा०- तर्हि कथयतु प्रियसखी का प्रार्थना निवेदनीया चंचलया?
 प्रेरणा- नास्ति पूर्वानुभूतोऽयं व्यापारस्तर्हि कैश्शब्दैरात्मनिवेदनं
 करणीयमिति न जाने । (किमपि चिन्तयित्वा) शृणुतं
 प्रियसख्यौ-

निखिलभुवनवन्द्य! द्वारदेशे त्वदीये,
 निशितमदनबाणैर्या दशां मेऽद्य जाता ।
 मदनदहन! देव! क्वासि कारुण्यमूर्ते!?
 वरद! कथय किन्त्वं तां न दूरीकरोषि । ॥७॥
 अपि च-

मम हृदयसरोजे कान्तरूपः प्रियो मे
 तव करुणकटाक्षैरेव लब्धावकाशः
 यदि न भवति चैतत्तर्हि नो त्वत्समक्षं
 कथय कुसुमबाणैर्हन्ति कामः कथं माम् ॥८॥

कवि०- (स्वगतम्) अहह! पूर्णोऽयं प्रणयः साम्प्रतं यदुभयत्रापि
 प्रीतिमभिवर्द्धयति । सत्यम्-

यावत्कान्ताहृदयकमलस्यानुरागव्यथां नो,
 जानन्तीमे प्रणयविकला नो लभन्ते सुखन्ते ।
 ज्ञात्वा भावं द्विगुणिततरां प्रीतिभाजो भवन्ति,
 द्वैतेऽद्वैतं सुलभमथ चेत् को न हृष्येद्भवेऽस्मिन् ॥९॥
 तर्हि प्रतिपालयामस्तावत् प्रियायाः प्रियसख्या आगमनम् ।
 (ततः प्रविशति चंचला, बद्धाञ्जलिः सती शिवं प्रार्थयति)

चंचला- हे देव! संसारे सर्वो हि जनः स्व प्रकृतिसदृशं चेष्टते तथःपि
 विभुरसि सर्वस्य जगतस्त्वमेव । तर्हि रक्ष मम प्रियसख्याः
 जीवनं प्रणयञ्च (इति प्रणमति)

(नेपथ्यात्)

व्यवसितमपि जाने बालिके ते नु सख्याः,

अयमतुलविनोदः कल्पतो मे प्रवृत्तः ।

मम शरणगतैषा प्राप्स्यते स्वं प्रियं सा

यदि परिजनहीनायास्यति क्षिप्रमत्र ॥१०॥

(श्रुत्वा सहर्षं प्रणम्य) विभो! कृतार्थीकृता मे प्रियसखी ।

अनुजानीहि मां तस्याः प्रतिबोधनाय । (इति निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति सभया सलज्जा सश्रद्धा चैकाकिनी प्रेरणा)

प्रेरणा—

भगवन्! महेश्वर! देवि! जगदम्बिके! किं वच्मि? लज्जया वागेव मेन प्रवर्तते प्रार्थनायाम् । अथ च सर्वजनहृदयसन्निविष्टाः सन्ति भवन्तोऽतः किं वां प्रार्थनया? तदपि याचे—

(‘निखिल भुवनवन्द्य’ इत्यादि पुनः पठति । कविशेखरः स्वहस्तात् तस्याः शिरसि पुष्पवृष्टिं करोति । पुष्पवर्षणं विलोक्य उन्नमितैकभ्रूलता सा साध्वसात् प्रकम्पिता सती स्वयमुत्थातुमिच्छति । कविशेखरस्तां स्वभुजयोगृहीत्वोत्थापयति)

कवि०—

सुमुखि! सफलास्ते प्रार्थनाः । पूर्णा अस्माकं मनोरथाः भगवतश्चन्द्रशेखरस्य कृपया—

वैकुण्ठार्थमितो गतेन सरले मध्येपथं यन्मया,

त्वं प्राप्तासि शिवप्रसादमधुरा सर्वार्थसिद्धिप्रदा ।

तन्मन्ये करुणावतारकृपया नौ संगमः कल्पितः,

तस्मादेहि सखे! समर्चनविधिं शर्वाय कुर्मो वयम् ॥११॥

(शनैस्तामालिङ्गितुमिच्छति)

प्रेरणा—

(अपवारयन्ती) आर्य! आर्यपुत्र! रक्ष! रक्ष विनयम्!

कवि०—

किमविनीतं मया शुभे?

कामव्याधिनिदायतप्तमनसा शुष्के प्रतप्तेऽधरे,
 पीयूषद्रवबिन्दुसेचनविधौ कुर्यास्त्वमेवं यदि ।
 नूनं तर्हि निपातितैव भविता मे जीवनाशालता
 के जीवन्ति धरातले वद शुभे! लोके सुधावर्जिताः ॥१२॥

(प्रेरणा स्वकरेण तस्य मुखमाच्छाद्य)

प्रेरणा— मैवं ब्रूहि प्राण! सर्वं तवायत्तमधुना तथापि प्राक्तनसंस्कारवशात्
 देवतासान्निध्यभयाच्च वेपते मे मनः । पश्य—

वाञ्छास्ति ते प्रणयपाशसमाश्रयस्य,
 चित्तन्तथापि विकलं परिवेपते मे ।
 इन्दुं विलोक्य सहसा प्रणयी चकोरः,
 पर्युत्सुको भवति किं? नहि कान्त जाने ॥१३॥

कवि०— प्रिये! तरंगिते समुद्र एवोच्छलन्ति रत्नानि । शान्ते तु पुनः
 गह्वरायन्ते—

उत्तरंगायिते नूनं सागरे रत्नराशयः ।
 तटमायान्ति हर्षेण मुष्टिकीर्णवसुप्रभाः ॥१४॥

(शनैः प्रेरणाया हस्तं करे गृहीत्वा बहिरागत्य शिलातलं
 चोपवेश्य) प्रेरणे! विचित्रोऽयमनुरागो यः खलु
 दृष्टिनिक्षेपमात्रेणैवं जीवनं संकटे निक्षिपति ।

प्रेरणा— (निःश्वस्य) सत्यमेवार्थ! यदाप्रभृति भवान् मम
 दृष्टिपथमायातस्तदाप्रभृत्येव जलनिष्कासिता शफरीवाहं
 संजाता । न जाने कथं मम हृदयसन्निविष्टो जातोऽत्र
 भवान्?

कवि०— (विहस्य) अलीकं वदसि प्रिये!

प्रेरणा— (सभयम्) अलीकं कथमिव?

कवि०— पश्य—